

CZÁBOCZKY SZABOLCS*

Testközelből két lencsén keresztül

Tara Zahra: *Against the World. Anti-Globalism and Mass Politics Between the World Wars.*

New York: W. W. Norton and Company, 2023. 354 oldal

Egy-egy recenzió szerzője nem mindig tud elvonatkoztatni éppen aktuális olvasmányaitól, ha olyan könyvről ír, amely szorosan kötődik annak tartalmához. Babits Mihály kritikája Julien Benda *Az írástudók árulása* c. művéről, amely önálló esszéként is megállja a helyét,¹ nem ismeretlen a magyar olvasóközönség előtt. A francia esszéista 1927-ben megjelent kötetét a politikatudomány nyilván meghaladta, ahogyan Le Bon² vagy Ortega y Gasset³ írásait is, gondolataik azonban, amelyek a tömegmozgalmakra és a tömeg mint jelenség kialakulására összpontosítottak, a mai napig meghatározóak. Benda művének első fejezetei korának „politikai szenvedélyeit” próbálják értelmezni, amelyek a nemzet, az osztály, a faj stb. fogalmaihoz kötődtek, s első olvasatra talán meghökkenünk, amikor megértjük, hogy számára a nacionalizmusok és az osztályöntudatok „alapvetően realista szenvedélyeknek tűnnek”.⁴ A primordialista elképzelések a szerzőtől természetesen merőben távol álltak, mivel „realistán” „valódi élet” iránti vágyat értett, amelyet két tényezőhöz kötött: a) az anyagi javak birtoklása iránti vágyhoz, b) az egyénként való tudatosodás iránti vágyhoz. Kiemelten a nemzeti érzés esetében látja ezt kézenfekvőnek, mivel a nemzetépítést és a nemzet elkülönítését egy másik nemzettől e vágyak „istenivé” való formálásával köti össze.⁵

* A szerző történész, a Fórum Kisebbségkutató Intézet és a Szlovák Tudományos Akadémia TPK Társadalomtudományi Intézetének munkatársa. e-mail: czaboczky.szabolcs@foruminst.sk; ORCID: 0009-0005-5306-3851

¹ Babits Mihály: *Az írástudók árulása*. In: Benda, Julien: *Az írástudók árulása*. Babits Mihály tanulmányával, Rónai Mihály András fordításában és bevezetőjével. Budapest: Fekete Sas, 1997. 27–83.

² Le Bon, Gustave: *A tömegek lélektana*. Fordította: Balla Antal. Budapest: Franklin, 1913 (Kultúra és tudomány).

³ Ortega y Gasset, José: *A tömegek lázadása*. Fordította: Puskás Lajos. Budapest: Egyetemi Nyomda, 1938.

⁴ Benda, Julien: *The Betrayal of the Intellectuals*. Boston: Beacon Press, 1955. 25.

⁵ „Let me complete my definition by saying that political passions are realism of a particular quality, which is an important element of strength in them: They are divinized realism.” Uo. 26.

Hogy e vágyak hogyan váltak emberek által megélt „valóságokká”, azt Tara Zahra legújabb, 2023-ban megjelent kötete részletgazdagon, színes árnyalatokkal mutatja be. A szerző a címben (magyarul: *A világ ellen. Antiglobalizmus és tömegpolitikák a két világháború között*) szereplő fogalmakat a mű bevezetőjében magyarázza meg: „Az »antiglobalizmus« fogalmon olyan politikai, társadalmi és kulturális mozgalmakat értek, amelyek célja a társadalmak világgazdaságtól való elidegenítése olyan politikák, emberek és intézmények elleni mozgósítás révén, amelyeket a globalizmussal és/vagy a nemzetköziséggel hoztak összefüggésbe.” (XVI.) Zahra tisztában van azzal, hogy a fogalompár, amely munkájának a kereteit nyújtja (globalizmus/globalizáció–antiglobalizmus/deglobalizáció) anakronizmus is egyben, hiszen a vizsgált korszakban ezeket nem alkalmazták. Abban a tekintetben mégis innovatív, hogy az eszme- és politikatörténeti elemzéseket (fasizmus, bolsevizmus, demokrácia, diktatúra) kiegészíti az autarkia, a társadalmi egyenlőtlenségek, a társadalmi mérnökösködés, illetve az emberi méltóságérzet kérdéseivel. Vagyis olyan problémákra, tapasztalatokra igyekszik rávilágítani, amelyek az egyén életét közvetlenül befolyásolták, s amelyek révén értelmezte környezetét, a világot, azaz a saját valóságát. Zahra olyan egyéneket vizsgál, akik az egyenlőség és a stabilitás iránti vágyukra nézve a globalizmust fenyegetésnek látták (XIV–XV.). A globalizmussal szembeni ellenérzéseket két tényezőre vezeti vissza: egyrészt a globalizmus felgyorsulására, másrészt a tömegpolitikák felemelkedésére. Ezzel bár magyarázatot nyújt a könyv címéhez, viszont úgy vélem, a keretezés mellett olyan következtetéseket is tesz a bevezetőben (a populizmus szerepe, jobb- és baloldali antiglobalisták eszköztárai és azok hasonlósága), amelyek az összegző fejezetbe illettek volna inkább.

A könyv törzsszövegét három fejezet alkotja, amelyek összesen tizenhét részre tagolódnak. A tizenhét rész tizenhét történet is egyben, amelyeket a szerző bár önkényesen választott ki európai és észak-amerikai helyszínekről, a globalizmus–antiglobalizmus közötti „kötélhúzás” motivációit, katalizátorait finoman bontja ki belőlük, azok ellentmondásaival együtt. Ehhez összesen hét országban (Ausztria, Csehország, Egyesült Államok, Írország, Németország, Olaszország, Svájc) található hús intézmény különböző fondjait, gyűjteményeit hasznosította. A tekintélyes és elismerésre méltó forrásbázis tudatosítása mellett egy leheletnyi hiányérzet alakulhat ki az olvasóban. A szerző az első fejezetben szóvá teszi, hogy a Bedy-Schwimmer Rózsa által szervezett budapesti női kongresszuson kizárólag Európából és Észak-Amerikából származó nők vettek részt (5.), miközben a tizenhét történet kiválasztott helyszínei is e két földrészen vannak. Itt hangsúlyt kell adnunk annak, hogy Zahra nem „világtörténelmet” kívánt írni, hanem a globalizmus mint az államok politikai és gazdasági egymásra utaltságának, a világ nyitottságának eszméjével szembeni ellenérzések és praktikák forrásait kutatta.

Afrikai, dél-amerikai, ausztráliai vagy ázsiai⁶ helyszínnel az olvasó ugyan nem találkozik a kötetben, kitűzött céljainak eléréséhez Zahrának ez elegendő volt, s a két világháború közötti korszak elemzéséhez alkalmas szempontokat vett fel, amelyek a magyar kisebbségtörténet számára is hasznosak lehetnek. A fejezetek és azok részei kronologikusan haladnak, az első fejezet négy történetet mutat be. A szerző mindegyikből egy-egy következtetést, tanulságot von le, s az első fejezetben a globalizmust mint jelenséget, illetve annak válságát mutatja be az I. világháborút megelőző és az az alatti időszakon keresztül. A Bédy-Schwimmer Rózsa által szervezett budapesti női kongresszus kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy épp „a boldog békeidők” éveiben jönnek létre az első világszervezetek, jogászok ekkor szentelnek nagy figyelmet a nemzetközi jog kidolgozásának, illetve az idő mérését is ekkor egységesítik, amely gyakran lokális és regionális ellenállásba is ütközött (3–10.). A globalizált világ sokakban a jobb élet reményét ébresztette fel, ahogyan a mai Ukrajna nyugati területéről származó zsidó Raikhel Peisoty példája mutatja. A nő megszökött otthonról, s az Egyesült Államokba vándorolt. Zahra arra hívja fel a figyelmet, hogy Peisoty példája árnyalja a történészek azon gyakori feltevését, hogy az emberek anyagi nélkülözés miatt váltak „amerikásokká”, mivel ő egy olyan házasság elől menekült el, amit az édesapja akart rákényszeríteni. Mindemellett ez csupán kettő azon számos ok közül, amiért úgy dönthettek egyesek, hogy az óceánon túlra vándorolnak: akár tartósan, akár ideiglenesen. Amikor adottá vált számára a kivándorlás lehetősége, a családjától való menekülés, a szülőkhöz kérdések vetődhetek fel, amelyeket Zahra a következőképpen összegszegzett: „Vajon a globalizáció a fejlődés, az elnyomó hagyományok és kormányok alóli felszabadulás motorja? Vagy a pusztítás előidézője – testek, erkölcsök és kultúrák pusztulásáé; az apák tekintélyéé és az államok szuverenitásáé?” (14.) Miután engedélyt kaptak a letelepülésre, az „amerikásoknak” szembesülniük kellett a rideg valósággal: a családi ház és a kert helyett olyan New York-i lakásokban kellett élniük – akár ötödmagukkal egy szobában –, amelyek gyakran az otthoninál rosszabbak voltak. A harmadik részben a világháború alatti pacifista mozgalmat, illetve a „béke” jelszavának használatát elemzi a szerző, s ez tematikailag a kilencedik résszel is összefüggésbe hozható, amelyben a Páneurópa-konceptióról is ír. Az első fejezet utolsó része pedig lényegre törően érzékelteti, hogy a háborús kimerültség, az élelmiszerhiány s az ebből következő éhezés hogyan hatott a németországi városi lakosságra. Egyrészt az éhezéstől való félelem, a külföldi importtól való függés megszüntetésének vágya a gazdasági autarkia, a „nemzeti önellátást” ideális állapotá emelték, másrészt az inségért valakinek felelnie kellett. Az utóbbit gyakran a „zsidó feketepiacca”, a kereskedők „spekulációival”, a menekültekkel stb. hozták összefüggésbe (44–46.), amelyek természetesen nem előzmények nélkül bukkantak elő az emberek gondolatvilágában. A városokkal kapcsolatban

⁶ Indiával bár foglalkozik a tizenharmadik részben, maga az alfejezet Lancashire-ben játszódik.

egyre gyakrabban merültek fel a „laza erkölcsök” és az „egészségtelenség” topozsai, s ebből adódóan sokak számára kíváncsisággá vált az ipari munkásság földhözjuttatása, mert a falu és a föld jelentette a „gyógyírt” a társadalmi, morális és biológiai veszélyekre (49–51.).

A második fejezet címe meglehetősen beszédes, Zahra egyértelműen kijelenti: a világ szétesett (World Apart). 1918-ban a háborús kimerültség élménye mellé társult a spanyolnátha világméretű elterjedése, amely szintén növelte a globalizmussal, a nyitott határokkal szembeni averziókat. Az ellenérzések elsősorban a bevándorlók, a külföldiek és az „idegenek” felé csatornázódtak, mivel a lakosság nekik tulajdonította a betegség „behozatalát” (60–61.). A világ szétesett volta a Párizs környéki békekonferenciák következményein is kézzelfoghatóvá vált. Egyrészt a „vesztes” és „győztes” államok közül az előbbieket izolálódottak a háború utáni első években, miközben természetesen nem mondtak le arról, hogy újból döntéshozó szerepbe kerüljenek (Németország). Másrészt egyértelművé vált, hogy a wilsoni „nemzeti önrendelkezésből” nem mindenki részesülhet (72–74.). Nemcsak a „vesztesek” tekintettek magukra áldozatként és hangoztatták a versailles-i rendszer előnytelenségeit, de a „győztesek” között is volt ilyen: Olaszország. D’Annunzio fiúmei kalandja jól rávilágít az Osztrák–Magyar Monarchia regionális, lokális sokszínűségére, arra, hogyan kívánták a lokális elitiek összhangba hozni a „nemzeti önrendelkezést” saját érdekeikkel, például hogy a fiúmeiek és a triesztiiek miért az olasz fennhatóságban vélték látni városi jogaik és privilégiumaik megőrzésének zálogát (85–91.). A nyolcadik és kilencedik rész mellett, hogy összehasonlításra alkalmas, Zahra kötetének két kiemelt szereplőjéhez kötődik: Bedy-Schwimmer Rózsához és Stefan Zweighez. Bedy-Schwimmer Rózsa révén vezeti fel az 1918–1919 közötti dinamikus magyarországi eseményeket, aki a Károlyi-kormány svájci követe s egyben a világ első női követe lett, egy olyan országban, ahol a nők még nem rendelkeztek választójoggal. A trianoni utódállamok létrejötté egyben a kis nemzetállamok korának kezdetét jelentette Kelet-Közép-Európában, a Monarchia összeomlása azonban egy hatalmas erőszakhullám végigsöpprésével is kéz a kézben járt (95), amelynek részletei a magyar történettudomány előtt viszonylag ismertek.⁷ Zahra az erőszakhullám zsidóellenes részét mutatja be az olvasó számára, illetve az új nemzetállamok többségi társadalmának magatartását a zsidóság irányában, például Csehszlovákiában – főként a falusi szlovákság részéről – a zsidó mint magyar/németbarát elem azonosítását (100.). A következő részben – már-már ennek kontrasztjaként – az olvasó az 1919-től Salzburgban élő Stefan Zweighez „látogat” el, aki épp az egykori birodalomról nosztalgizál, az „osztrák gondolatról”, „a világ mikrokozmoszáról”. Az Osztrák–Magyar Monarchia „egysége a sokszínűségben” nemcsak etnikai és vallási szempontból, hanem

⁷ Példának okáért: Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság*. Budapest: Jaffa, 2018; Müller Rolf – Takács Tibor – Tulipán Éva (szerk.): *Terror 1918–1919*. Budapest: Jaffa, 2019; Hatos Pál: *Roszfűnik világforradalma*. Budapest: Jaffa, 2021.

gazdasági potenciálja és nyersanyagai tekintetében is megragadható, s ez egyben elősegítette, hogy a lakosok úgy értelmezzék a birodalmat, mint a világot kicsiben. (105.) Zahra szerint Kelet-Közép-Európa a Monarchia összeomlása után a globalizmus az és antiglobalizmus versenyterepévé vált, ahol például Coudenhove-Kalergi Páneurópa-tervével szemben a kisantant vezetői egyértelműen a „nemzeti szuverenitást” részesítették előnyben. (109.) Ezt a kisantant államok ellenzéki pártjai – például a csehszlovákiai magyar ellenzéki pártok – igyekeztek kihasználni 1929–1930 folyamán, miután Briand francia miniszterelnök e tervvel szembeni szimpátiájának hangot adott, a „béke” és „együttműködés” jelszavaival próbálták diszkreditálni a hadiköltségekre nagy összegeket fordító Csehszlovákiát a nemzetközi térben. A fejezet utolsó részében végül a homogén nemzetállamok megteremtésére való törekvés, a szigorított határellenőrzés s a „megbízhatatlan”, „nem kívánatos” egyének kívül tartása szimbólumaként Ellis Island példáját mutatja be, amely az „illegális idegenek” deportációs központjává vált az Egyesült Államok partjainál. (129–130.)

A harmadik fejezet a *The Unsettled World* címet viseli, amely – a benne szereplő részek tartalmát tekintve – talán úgy fordítható le, hogy „A világ, amely nem találja a helyét”. Amíg a második fejezet a deglobalizációs tendenciák forrásait kereste, addig a harmadik egyrészt arra igyekszik választ találni, hogy a deglobalizációs trendek milyen jelenségeknek és miért szolgáltattak alapot, másrészt a globalizáció és deglobalizáció belső ellentmondásaira világít rá. A tizenegyedik, tizenkettedik, tizenötödik és tizenhetedik részek szorosan összefüggnek, mivel a – főként szociális – válságok kezelésével és a lakáspolitikákkal foglalkoznak, amelyek – a fasiszta Olaszország és a nemzetiszocialista Németország esetében – a társadalmi mérnökösködés fogalmát is bőven kimerítették. Az 1920-as évek osztrák lakásépítéseivel kapcsolatban Zahra az egycsaládos lakások hatásának szociológiai vetületeire próbál rámutatni, miszerint ezek az individualizmus és a „maszkulin függetlenség” szimbólumaivá váltak. A lakásépítési programokra mind a bal-, mind a jobboldalról érkeztek kritikák: amíg a szocialisták az individualizmusra való hajlam miatt mozgósítási kompetenciájukat féltették, addig a jobboldal „a falura való visszatérést” szorgalmazta a „hagyományos” nemi és családi szerepek fenntartása végett. (136–140.) Az Anschluss után Németország az osztrák területeken Mussolini példáját követte, aki a littorai mocsarak lecsapolása után új „fasiszta városokat” létesített, amelyek a falusi ideált voltak hivatottak jelképezni mint sokkal egészségesebb és erkölcsösebb létformát a városi élettel szemben. Az agrárszektor erősítése, illetve az agrártudományok nagyfokú támogatása a hitleri Németországban (250–251.) természetesen a „nemzeti önellátás” eszményét és megvalósítását szolgálták. 1939 után közel 3000 agrárius telepet hozott létre a német kormányzat Ausztria területén, amelyre azonban csak „politikailag megbízható” egyének tarthattak igényt. A német kormányzati kommunikációban ezzel a falusi ideállal és a „nemzeti önellátás” eszményével szemben a nagyvárosi

bevásárlóközpontok szimbolizálták a Werner Sombart-i „zsidó szellemiséget”, a „külföldi árut”, a „pénzügyi spekulációt”.

A tizenkettedik rész egy amerikai példával mutatja be, hogy a társadalom struktúráin nemcsak állami vezetők, de munkaadók is képesek alakítani. Henry Ford saját gyári munkásai számára olyan házakat építtetett, amelyek háztáji gazdaságokkal voltak ellátva. Az ideális Ford-munkás az volt, aki zöldséget és gyümölcsöt termesztett, állatokat tenyésztett, miközben napi nyolc órát műszerésként dolgozott a közeli Ford-gyárban. (150–151.) Vagyis Ford attól függetlenül, hogy a világpiac és a globalizmus haszonélvezője volt, munkásait önellátásra ösztöklélte, hogy megelőzzön bármiféle nélkülözést. A szakszervezeteket nem tűrte meg, köztudottan antiszemita magatartású volt, illetve Olaszország és Németország vezetői is példaként tekintettek rá sikere és automobiljainak minősége miatt. A tizenharmadik és tizennegyedik fejezet hasonló ellentmondásra világít rá a globalizáció–deglobalizáció viszonyának kapcsán. Az előbbi India és Írország, azaz Gandhi és De Valera példáján keresztül kívánja érzékeltetni, hogy e két vezető autarkiaira való törekvése nemcsak deglobalizációs trendként értelmezhető, hanem a dekolonizációt is szolgálta. Pontosabban: az utóbbi volt a cél, az előbbi pedig az eszköz (175–176.). Volt olyan vállalkozó is, aki a deglobalizációs trendekhez alkalmazkodva globális cégbirodalmat működtetett. Tomáš Baťa, „a cipők királyát” saját elmondása szerint a repülés tette világpolgárrá, amely „kigyógyította a kicsinyes nemzeti érzelmekből és a gyűlöletből”. Viszont nem elég, hogy repülővel cipőket szállított, hanem Csehszlovákián kívül – például Kalkuttában – is saját üzemmel rendelkezett. Az adott ország nemzeti ünnepnapjain a gyárakat is nemzeti szimbólumokkal díszítették fel, sőt, a Baťa-cipőket „hazai áruként” tüntették fel. (197.) A tizenhatodik rész némileg felvezeti az utolsó fejezetet, az összegzést, amely bár a Conclusion címet viseli, mégis inkább a korábbi fejezetek továbbgondolásának tekinthető mind kronológiai, mind tartalmi szempontból. 1933-ban többek, köztük Frank McDougall ausztráliai gazdasági tanácsadó számára is egyértelművé vált, hogy a világgazdasági válság súlyosan megrengette a Népszövetség eszmei alapjait. Tőle származik az „economic appeasement” fogalom, amellyel a globális egyenlőtlenségek mérséklését és a tömegek anyagi, gazdasági jólétét kívánta előirányozni (231–232.). A tömegpolitikáktól elválaszthatatlan az „életszínvonal emelésének” jelszava, amely – relativizmusa ellenére – a jóléti állam elméleti alapját jelentette a II. világháború utáni időkben (235.). Apró megjegyzés: Zahra ebben a részben főként a Népszövetségre fókuszál, viszont az „életszínvonal emelésére” való törekvés, illetve a gazdasági előnyök előteremtésének politikája nem 1933-ban jelent meg először. Példának okáért itt elég csehszlovákiai magyar viszonylatban Szent-Ivány József „nemzeti reálpolitikájára” gondolni, amely a hegemon Agrárpárttal való politikai alkuk révén kívánta gazdasági előnyökhöz juttatni a magyar kiskgazdákat. Hogy az „economic appeasement” mennyire nem garancia egy korporatív rezsimmel szemben, azt Zahra az összegzésben foglalja össze.

Amit Benda 1927-ben „valódi élet” iránti vágyként és „realizmusként” értelmezett, azt Tara Zahra igyekezett tizenhét történeten keresztül keretbe foglalni. Az amerikai történész nagy hangsúlyt fektetett az életmódok, a hétköznapiak és az ideológiák közötti összefüggésekre: mi, hogyan és miért vált szimbólummá, eszmei keretrendszeré a két világháború közötti ember életében. Vagyis nem azt vizsgálta, hogy egy izmus hogyan hat az egyénre, hanem azt, hogy milyen tényezők játszanak közre abban, hogy egy egyén egy izmus vonzásába kerül. Amíg az előbb említettek a könyv erényei közé tartoznak, addig az már kevésbé, hogy a globalizmus–antiglobalizmus dichotómiája félrevezető, már-már ideologizáló is tud lenni. Az olvasónak mindig észben kell tartania, hogy e kettő „párbaja” lencse, amelyen keresztül értelmezi a forrásokat a szerző. Persze nem mondja ki, de az összegzésből egyértelműen érződik, hogy nemcsak múltbeli, hanem jelenkori kérdésekre is válaszokat keres. Innen viszont érdemesnek tartom kiemelni Polányi Károly Zahra által idézett gondolatát, miszerint a fasizmus felemelkedését nem a nagy háború, nem a „junker militarizmus”, nem az „olasz temperamentum” okozta, hanem az ember azon érzete, hogy a szabadpiac és a nyitott világ – vagyis a gazdasági liberalizmus és a globalizmus – méltóságában sértette meg. (268–269.) Hogy a fasizmus nem csupán a nacionalizmus egy szélsőséges változata, hanem reakció arra, hogy a világpiacot „liberális internacionalisták” manipulálják, a versailles-i Európát pedig „álszent képmutatók” vezetik. (280.) Ennek kapcsán talán érdemes lett volna mélyebben elemezni, hogy mindez hogyan kap erkölcsi keretezést, hogyan kapnak a fogalmak morális tartalmat. Ahogyan Zahra már a bevezetőben is említette, az antiglobalizmus kárvallottjai nemzeti, vallási és politikai kisebbségek voltak. (XIX–XXIII.) A fenti tizenhét történetből a „nemzeti önellátás” eszményéhez való viszony, a lakáskörülmények és a lakáspolitikák, az életmód, illetve a külföldről alkotott elképzelések vizsgálatából levont következtetések alkalmas elemzési szempontokat nyújtanak a két világháború közötti kisebbségi társadalmak mélyebb szintű ismeretéhez is. A gazdasági,⁸ szociálpolitikai és antropológiai vizsgálatok – ha csak az általam kutatott csehszlovákiai kisebbségek történetére gondolok – továbbra is kezdetlegesek a nyelv, a jog és az irodalom paradigmatiszus hegemoniája miatt. Márpedig ha az első magyar kisebbségi generáció tagjaira gondolunk, akik az 1920-as évek derekától aktivizálták magukat, s akiknek gondolatvilágára mélyen hatott nemcsak az idegen nyelvű közeg, hanem a magyar népi írók és a szociális kérdéssel foglalkozó gondolkodók munkái is, ezek a vizsgálatok elengedhetetlenek, hogy megérthessük, milyen motivációi voltak ennek a nemzedéknek és miért. Zahra könyve ebben a tekintetben adalékokat szolgáltat a két világháború közötti korszak kontextusának megteremtéséhez, illetve – a fent említett szempontok hasznosítása terén – összehasonlításra ösztökél.

⁸ E tekintetben a csehszlovákiai magyarság két világháború közötti gazdasági érdekvédelmére vonatkozóan Gaucsik István úttörő munkái a meghatározóak.